

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

de meeste eerder werden gepubliceerd en die nagenoeg allemaal resulteren uit lezingen die ze gaf in een tijdspanne van meer dan vijftig jaar (van 1951 tot 2002). Het zijn erg uiteenlopende maar stuk voor stuk klinische bijdragen, die thematisch in drie rubrieken zijn verdeeld. Het eerste deel, *A psychoanalyst at work — clinical issues*, bevat veel concreet casusmateriaal waarbij we de analytica aan het werk zien, onder andere over de behandeling van een vierjarige jongen (met vijftig jaar later een schriftelijke terugblik op zijn behandeling van de nu negenenzestigjarige man) en bijvoorbeeld over de affectieve aspecten van de therapeut-patiëntrelatie. Het tweede deel, *Psychoanalysis and the life cycle*, bevat onder meer een artikel over overdracht in de middenleeftijd, over analyse bij ouderen en *On becoming an ageing psychoanalyst*. Het derde deel, *Understanding the psychoanalytic process*, bevat meer beschouwende bijdragen, bijvoorbeeld over *Time and a sense of identity*, *The timing of interpretations of transference* en over supervisie. King laat zich niet gemakkelijk typeren. Ze was ongetwijfeld een gedreven en inspirerende clinica die breed geïnteresseerd was, maar ze laat bij mij geen diepe indruk na van een eigen stempel. In zijn inleidende hoofdstuk looft Ken Robinson haar open geest. Haar bijdragen over de ouderdom waren innovierend. Ze breekt een lans voor de historische dimensie van de overdracht en verzet zich tegen de hedendaagse trend van een «relationele» psychoanalyse waarin alle aandacht gaat naar het hier-en-nu. Als we ten slotte zien hoe een ontwikkelingsbenadering, met bijzondere aandacht voor de lotgevallen van het narcisme, veel van haar werk binnensijpelt, zijn we bij de tijd als rode draad. Vandaar de aan T.S. Eliot ontleende titel. Tijd is ook toekomst: een tweede bundel, overwegend met papers over institutionele aspecten van de psychoanalyse, wordt in het vooruitzicht gesteld.

Literatuur

KING, P. (samenst. en red.) (2003). *No ordinary*

psychoanalyst. The exceptional contributions of John Rickman. Londen/New York: Karnac.
KING, P. & STEINER, R. (red.) (1991). *The Freud-Klein controversies 1941-1945*. Londen: Routledge & The Institute of Psychoanalysis.
THYS, M. (2005). Rickman is excellent. Bespreking van P. King (2003). *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 11, 136-137.

Freud over schuld, ambivalentie en narcisme

Bespreking van

HERMAN WESTERINK (2005). *Het schuldgevoel bij Freud — Een duister spoor*. Amsterdam: Boom. ISBN 90 8506 124 5, 430 pp., € 31,-

HENK HILLENAAR

De godsdienstpsycholoog Herman Westerink promoveerde enkele jaren geleden op een proefschrift over calvinistische orthodoxie, een leer waarin schuld, schuldgevoelens en straf van oudsher zwaar wegen. De schrijver raakte daarbij geïnteresseerd in Freuds ideeën over dit onderwerp. In zijn nieuwe boek doet Westerink nu een diepgaand onderzoek naar wat Freud in de loop van zijn bestaan geschreven heeft over schuld als misschien wel het meest gecompliceerde verschijnsel in de menselijke psyche. En omdat schuldbesef in zijn vele verschijningsvormen bij nagenoeg alles wat Freud over de mens vertelt direct of zijdelings een rol speelt, wordt dit boek tegelijkertijd een hernieuwde kennismaking met het werk van de meester, met Freud als antropoloog.

Westerink gaat chronologisch te werk en voert ons van Freuds interesse in neurasthenie uit de beginjaren naar diens theorieën over seksualiteit en verleiding, en naar de ontdekking van fantasie en fictie die daarop volgde. Hij laat zien hoe in de droomtheorie het onderscheid tussen het

primaire en het secundaire proces in de herenen centraal komt te staan. Hij bespreekt de rol van de seksualiteit bij het kleine kind, de verdringing, en het duo hysterie en dwangneurose. Hierna komen sadisme en masochisme aan de orde. Bij en onder dit alles ziet hij Freuds ideeën over het oedipuscomplex steeds duidelijker vorm krijgen en horen wij telkens weer hetzelfde commentaar: zonder schuldgevoelens zijn al deze verschijnselen niet te plaatsen. Schuld en schuldbewustzijn worden door Freud neergezet als een kernervaring — zo niet dé kernervaring — van elk individu, en later ook steeds meer van de cultuur die door individuen samen gemaakt wordt. Het <onbehagen> dat hij ontdekt in die cultuur, in haar taboes en haar wetten, en de hypothesen die hij lanceert over de oerhorde en later over zijn held Mozes hebben eenzelfde oorsprong: het <duistere spoor> in de menselijke psyche leidt onvermijdelijk naar een alomtegenwoordig maar nooit helemaal te verhelderen schuldbesef. Zó ongrijpbaar is dit gevoel dat Freud uiteindelijk belandt bij Goethe, met wie hij die menselijke schuld duidt als een <lot>.

Freud heeft dan ook nooit een alomvattende theorie willen of durven ontwikkelen over deze materie, net zomin als over de menselijke psyche als geheel. Westerink is gelukkig ook niet op zoek naar zulk een synthese. Wel laat hij zien dat Freuds ideeën rond de doodsdrijf te maken hebben met deze problematiek. Deze zeer hypothetische theorie geeft immers aan een aantal verschijnselen die direct met schuld samenhangen, zoals agressie en masochisme, een duidelijker plaats in het zielenleven van de mens, en verschaft zo toch een soort kader aan innerlijke conflicten die door schuldbesef alleen niet verklaard kunnen worden. Een van de rode draden in dit boek betreft het verzet dat Freud altijd getoond heeft tegen leraren of collega's die monistische en daarmee meestal idealistische theorieën aanhingen, vanaf Brentano en Breuer tot Krafft-Ebing en Löwenfeld, en natuurlijk Jung, die de artsrivaal zou worden. Freud,

die niet van een idealistisch maar van een pathologisch model uitgaat, benadrukt steeds weer de ambivalentie van de menselijke psyche. Van deze ambivalentie vertegenwoordigt het schuldgevoel meestal de positieve kant. Monistische geluiden à la Jung worden door hem ontmaskerd als een vorm van determinisme. Vandaar ook zijn nadruk op de historische kern die achter alle pathologie en ook achter de meeste fantasie schuilgaat. Zulk een kern zoekt hij in de geschiedenis van zijn patiënten en hun schuldgevoelens, maar ook in de menselijke cultuur, waar hij verrassende historische hypothesen lanceert, zoals de oerhorde en later de Egyptische Mozes.

Een ander punt waar Westerink lang en indringend bij stilstaat in zijn analyses is het narcisme, dat hij zeer verhelderend plaatst tegen de achtergrond van het destijds in Wenen zo populaire expressionisme. In tegenstelling tot wat in het dagelijks taalgebruik geldt, heeft <narcisme> bij Freud geen negatieve connotatie, maar markeert het de Ik-vorming van het kind als eerste identificatie met het beeld van zichzelf. Dit gebeuren, dat ook speelt in het befaamde spiegelstadium van Lacan — over wie Westerink niet spreekt — blijkt het ontstaan te markeren van een <strijdtonel tussen zelfgevoel en schuldgevoel>, waar we het oedipuscomplex in herkennen. De pagina's die Westerink aan dit proces wijdt, waarbij de vaak verwaarloosde relatie tussen Ik en Boven-Ik grote aandacht krijgt, behoren tot de interessantste uit zijn betoog.

In de laatste hoofdstukken van zijn boek staat de auteur stil bij Freuds antwoorden op de geschriften van Rank, Klein en andere pleitbezorgers van de rol van de moeder en van een <preoedipaal> schuldbesef in de ontwikkeling van de psyche. Ideeën over schuldgevoel als <gesublimeerde angst> worden door een op de oedipale ontwikkeling gefixeerde Freud maar matig gewaardeerd. Deze erkent weliswaar dat Kleins inzichten niet alle grond missen, maar het blijft moeilijk voor hem om deze een plaats te geven binnen zijn eigen model. Wij weten

dat dit laatste wel gebeurd is door de generaties na Freud, en dat het daarbij niet nodig was het oedipuscomplex te offeren. Op deze problematiek gaat Westerink genoeg niet in. Met zijn erudiete en vaak inspirerende analyses en ideeën zet hij weinig ramen open in het freudiaanse huis. Is het toevallig dat hij eindigt met een hoofdstuk getiteld *Grote mannen* — met wie Mozes, Paulus en Goethe bedoeld zijn — waarin dit toekomstperspectief nauwelijks een kans krijgt? Die zeer strikte opvatting van zijn doelstelling verklaart wellicht waarom de schaamte als trouwe gezellin en preoedipaal gekleurde tegenhanger van de schuld in het gehele boek nauwelijks genoemd wordt. Iets dergelijks geldt voor het concept van 'de ander' met wie het 'Ik' zich identificeert. Dit proces dat door Freud beschouwd wordt als een 'uitbouwen' van het 'Ik', zal door zijn opvolgers steeds meer als constitutief gezien worden. Daarover wordt hier niet gesproken. De analyses van het latere werk van Freud zouden er waarschijnlijk mee gewonnen hebben indien Westerink wat meer over de horizon van de meester heen had durven kijken. Maar of deze indruk nu gerechtvaardigd is of niet, zoals het er ligt, is *Het schuldgevoel bij Freud* rijk en vernieuwend genoeg om warm aanbevolen te worden.

Over-afhankelijkheid

Bespreking van

ROBERT F. BORNSTEIN (2005). *The dependent patient — A practitioner's guide*. Washington DC: American Psychological Association. ISBN 1 59147 203 2, 243 pp., \$ 59,95

RONNY VANDERMEEREN

Problematische afhankelijkheid kan verschillende vormen aannemen. Het gaat wel telkens om het zoeken van bescherming en

hulp van anderen, maar volgens Bornstein is afhankelijk gedrag veel meer divers dan we neigen te veronderstellen. Het kan gaan om mensen die zelfs niet de kleinste beslissing kunnen nemen zonder overmatig advies en bevestiging van anderen. Maar heel wat mensen die niet in die zin opvallen, kunnen in therapie toch belangrijke aan afhankelijkheid gerelateerde thema's inbrengen. Afhankelijkheid is een belangrijk aspect van onze klinische praktijk maar is tegelijk ook alomtegenwoordig in de menselijke ervaring.

Bornstein baseert zijn werk op zowel klinische als eigen onderzoeksgegevens. Zijn boek beperkt zich niet tot de afhankelijke persoonlijkheidsstoornis strictu sensu maar richt zich op afhankelijke trekken in het algemeen. Het werk omvat een eerste deel rond conceptuele en empirische aspecten en een tweede deel rond klinische toepassingen. In zijn theoretische benadering kiest Bornstein voor wat hij een interactionistisch perspectief noemt, waaruit dan logischerwijs een geïntegreerd behandelmodel volgt dat elementen uit psychodynamische, gedrags-, cognitieve en experiëntiële therapie omvat. Bijzonder lezenswaardig zijn de paragrafen over afhankelijkheid als ontwikkelingsthema en over het onderscheid tussen gezonde en pathologische afhankelijkheid, waarbij Bornstein in dit laatste vier subtypes onderscheidt die elk een specifieke reactie aan de omgeving ontlokken. Begrijpen van de verschillende manifestaties van afhankelijkheid heeft implicaties voor diagnosestelling en behandeling. Afhankelijk gedrag is complex, gaat verder dan het traditionele passief zijn, en moet gedacht worden in termen van *trait-by-situation*-interacties. Dezelfde kernapecten van afhankelijkheid die leiden tot onaangepast gedrag in bepaalde situaties, leiden tot aangepast gedrag in andere situaties.

Effectief therapeutisch werk met afhankelijke patiënten houdt niet in dat we elke afhankelijkheid dienen weg te werken doch veeleer dat we ongezonde afhankelijkheids-